

NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA FRAZEOLOGIK MUQOBILLIKLAR

A.Jo‘raqulov (SamDChTI)

Nemis va o‘zbek tillarining frazeologiya tizimida tillararo muqobillik A.Yaxshiyev fikricha, frazeologik birliklarni tillararo qiyoslashda yo denotativ ma’no (=semantik yoki mazmunga bog‘liq ekvivalentlik) yoki shakl (=formal yoki morfosintaktik-leksik ekvivalentlik) boshlang‘ich nuqta bo‘lib xizmat qilishi mumkin (Yaxshiyev 2021: 159). Aksariyat hollarda esa ekvivalent frazeologik birliklarni izlash denotativ ma’noga asoslanadi, bu “frazeologizmlarni amaliy maqsad bilan tillararo qarama-qarshi (kontrastiv) qo‘yishning ajralmas sharti” hisoblanadi (Sh.Safarov 1989: 145). Sh.Safarovning ta’kidlashicha, denotativ ma’noni qarama-qarshi qo‘yishda ma’lum nosimmetriklar yuzaga kelishi mumkin, masalan, denotativ ma’noning soni turlicha bo‘lishi, ya’ni nemis tilidagi frazeologizm ko‘p ma’noli polisemantik bo‘lishi mumkin, o‘zbek tilidagi ekvivalenti esa bir ma’noli monosemantik bo‘lishi mumkin yoki aksincha. Nemis tilida “wie eine gesengte Sau” frazeologik iborasi yomon xulq-atvorni bildiradigan denotativ ma’no bilan emas, balki, avvalambor, xuddi yaralangan cho‘chqaday “juda tez” ma’nosida (qo‘rquvdan qochish yoki shunga o‘xshash holatda) ekvivalentlik hosil qiladi.

Taqqoslangan birliklarning denotativ ma’nosi dominant ekvivalentlik omili sifatida qabul qilinadi. Biroq, Wotjak (1992: 117) ga ko‘ra, asos sifatida olingan ekvivalentlik mezonlari tekshirilayotgan ob’yektning o‘ziga xosligi va murakkabligiga muvofiq “til tavsifining faqat bir jihati bilan chegaralanib qolmasligi kerak”. Boshqa ekvivalentlik parametrlariga struktura, idiomatiklik, tasviriylilik, barqarorlik va pragmatiklik (konnotatsiya) kiradi. W.Fleischer shular qatori ekvivalentlikni ham qo‘shimcha omil sifatida hisoblaydi.

Kontrastiv frazeologiyada ekvivalentlik miqdor va sifat muqobillik jihatlari bo‘linadi. Ekvivalentlik turlarini aniqlash solishtirilayotgan birliklar o‘rtasidagi sifat ekvivalentlikka asoslanadi. Shu munosabat bilan kontrastiv frazeologiyada shu munosabat bilan frazeologik ekvivalentlikning asosiy guruhlariga ajratish bo‘yicha olimlar o‘rtasida hamfikrlik mavjud. Biroq, muqobillikning har xil parametrlarini hisobga olgan holda (qarang. A.Yaxshiyev 2021: 233) asosiy turlarga kiradigan, aniq yo‘nalish kasb etgan ba’zi frazeologik juftliklarni aniq belgilab olish maqsadga muvofiqdir. Quyidagi tahlil natijalari tasniflanishga asoslanadi. Ushbu tasniflanishda to‘liq ekvivalentlik, qisman ekvivalentlik va o‘rnini bosuvchi ekvivalentlik toifalari tillararo o‘xshashlik va farqlarni tavsiflash uchun o‘rinli ekanligi isbotlangan.

A.Yaxshiyevga ko‘ra, to‘liq muqobillik ekvivalentlikning ideal holati sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin (Яхшиев 2009: 55). To‘liq ekvivalentda frazeologizmlar barcha muhim ekvivalentlik parametrlarida bir-biriga mos kelishi kerak, ya’ni bir xil denotativ va konnotativ, emotsional-ekspressiv va stilistik umumiy ma’no, shuningdek komponentlar zanjiridagi to‘liq bog‘lanish va muvofiqlik qarama-qarshi birliklar o‘rtasida bo‘lishi kerak. Barcha taqqoslash parametrlarida ikkita frazeologik birlikning mos kelishi nemis va o‘zbek tillarida juda keng tarqalgan holat emas. Bushuy ham bu turdagi ekvivalentlik frazeologizmlarning aksariyati to‘liq ekvivalent holatlariga nisbatan “o‘xshash madaniy zaminga asoslangan” frazeologik internatsionalizmlar ekanligini ta’kidlaydi. U frazeologizmlar ko‘pincha hayvon nomlari, inson tana a’zolari, narsa-predmet nomlari va o‘simlik nomlari qo‘llanilgan, qadimgi adabiyot va xalq og‘zaki ijodidan kelib chiqqanligini yoki ba’zi frazeologik ekvivalentlar o‘zlashma bo‘lishi mumkinligini aytib o‘tgan.

Nemis tilida *den Kopf haben ((be) halten)* o'zbekchada "boshini tik tutib (ko'tarib) yurmoq", *an der Nase führen* "burnidan ip o'tkazib olmoq", *aus einer Mücke einen Elefanten machen* "pashshadan fil yasamoq", *hungrig wie ein Wolf* "bo'riday och" kabi misollar yuqoridagi fikrning isbotidir.

Frazeologik birliklar tuzilishiga kelsak, shuni ta'kidlash kerakki, nemis va o'zbek tillarini solishtirganda ma'lum bir morfosintaktik farqni, masalan, o'zbek tilida artiklning uchramasligini hisobga olish kerak. Frazeologik birliklar bilan, odatda, artikl ishlatilmasligini kuzatish mumkin, chunki noaniqlik ot shaklidan aniq bo'ladi.

Nemis va o'zbek tillaridagi FB larni taqqoslash shuni ko'rsatadiki, to'liq ekvivalentga ega frazeologizmlarning atigi 12 foizi hayvonlar nomi bilan bog'liq ekanligini frazeologizmlar tanlangan kichik guruhlarda ko'rish mumkin. Biroq, ular alohida ekvivalent guruhlar ichida birinchi o'rinni egallaydi, buni quyidagi izohlarda ko'rish mumkin.

Qisman muqobillik yoki qisman yoki taqribiy muqobillik bir yoki bir necha ekvivalentlik parametrlarida og'ishlar mavjud bo'lganda yuzaga keladi, bunda denotativ ma'nodagi (nisbiy) tenglik frazeologik juftliklarni qisman muqobillikka borishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Kontrastiv frazeologik birliklar o'rtasidagi farqlar, masalan, FB tuzilishda (frazemalarning tarkibiy qismlarida morfosintaktik va/yoki leksik farqlar), stilistik darajada (konnotatsiyalar va boshqalar) yoki semantik va sintaktik jihatdan mavjud bo'lishi mumkin.

Nemis va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarining tarkibida hayvon nomlarining komponent sifatida ishtiroki nuqtai-nazaridan taqqoslanganda, qisman ekvivalentlikning quyidagi kichik turlarini ko'rsatish mumkin:

Qisman ekvivalentlik doirasidagi katta guruhni semantik va tarkibiy o'xshashliklarga ega bo'lgan frazeologizmlar tashkil etadi. Ular bir xil denotativ ma'noga ega, lekin leksema yoki komponentlar tarkibidagi farqlar va shu orqali tom ma'noni anglatishi mumkin. Ko'rib chiqilgan materialdan ushbu guruhga 23 ta frazeologik juftlik (=8%) kiritilishi mumkin, masalan: *arbeiten wie ein Pferd* "ho'kizdek ishlamoq yoki eshshakdey ishlamoq", *leben wie ein Hund* "itdek hayot kechirmoq", *zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen* "bir o'q bilan ikki quyonni urmoq", *mit j-m Katze und Maus spielen* "biror kishi bilan mushuk sichqon o'ynamoq", *leben wie Hund und Katze* "it-u mushuk bo'lib yashamoq".

Ikkinchi guruhni denotativ ma'nosi bir xil, lekin komponentli tuzilmasi butunlay boshqa-boshqa va shuning uchun ham to'g'ridan-to'g'ri ma'nosi farq qiladigan frazeologizmlar tashkil etadi. Shunday qilib, frazeologizmlar turli xil milliy, madaniy tasavvur jihatlaridan kelib chiqib paydo bo'ladi. Bunday frazeologik birliklar jami 67 ta frazeologik juftlik (=24%) bo'lib, bu qisman muqobillik frazeologizmlar ichida eng katta guruhdir.

Frazeologik birliklarning boshqa bir guruhi denotativ ma'no va uslubiy qatlamda hamda so'z ma'no sathlarida bir-biriga mos kelishi komponentlarning morfosintaktik farqlarini ko'rsatadi. Bu yerda har ikkala frazeologik birlik ham bir xil olamni tasavvur qilish maydonidan kelib chiqadi. Qisman muqobillikning ushbu kichik turi 25 ta frazeologik birlikni tashkil etdi, bu esa iboralarning 9 foizi demakdir. Masalan: *Hunde, die bellen, beißen nicht* "huradigan it tishlamas", *(stark) wie ein Bär* "ho'kizdek kuchli yoki filday kuchli", *die Hunde bellen, und aber die Karavane zieht weiter* "it hurar, karvon o'tar".

Shakli bir xil, lekin ma'no jihatdan farq qiladigan frazeologizmlar kichik guruhni tashkil etadi. To'plangan faktalogik materiallardan juda kam frazeologik birliklar (=1%) ushbu guruhga kirishi ma'lum bo'ldi.

Yana bir shunga o'xshash guruh (to'plangan materialning 1 foizini tashkil etadi), so'zma-so'z tarjimada so'zlar ma'nolari o'xshashligi mavjud bo'lgan frazeologizmlar, ya'ni morfosintaktik farqlar va shu kabi sema mosligidagi nomuvofiqliklarga ega bo'lgan iboralar.

Misollar ko'rsatib turganidek, so'z ma'nolaridagi o'xshashlik o'zbek va nemis tillaridagi frazeologizmlarning bir vaqtning o'zida, nafaqat o'xshashliklarning guruhlashishiga, balki bir-biridan farqlanuvchi ma'nolarga ham olib keladi. Muqobillikning uchta turiga asoslanib shuni aytish mumkinki, frazeologik korpusida eng katta hissani nol muqobillikka ega tarkibida hayvon nomlari ishtirok etgan FBlar tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Сафаров Ш. О дискурсивно-прагматической природе директивных речевых актов // Текст: структура и анализ. – М., 1989. – С. 142-146.
2. Яхшиев А.А. Синтактико-текстовая экспрессия как лингвистическая категория (на материале немецкого языка). Филология масалалари. -Тошкент: УЗДЖТУ, 2009, №3. – С.54-58.
3. Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Bearbeitet von G.Drosdowski und W. Scholze-Stubenrecht. Mannheim u.a. 1992. – 428 S.
4. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 2., durchgesehene und ergänzte Auflage. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997. – 299 S.
5. Yaxshiyev A.A. Nemis tili og'zaki nutqi tizimida frazeologik birliklarning semantik-diskursiv maqomi. –Filol. fan. dok. ...diss. – Samarqand, 2021. – 292 b.
6. Wotjak B. Verbale Phraseolexeme in System und Text. – Tübingen: Max Niemeyer, 1992. – 278 S.
7. Ашуров, Шахобиддин, and Фарида Шукурова. "ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАР ЭТИМОЛОГИЯСИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР." МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА 3.2 (2020).